

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т. Л. Вілкул (Київ)

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ: ТЕКСТИ І ВЕРСІЇ

Від часів захоплено-ідеалізованого опису князювання Володимира Мономаха у працях Татіщева й Карамзина і до наших днів історики у змалюванні цієї неординарної фігури йдуть, як правило, за літописною версією - Повістю временних літ (ПВЛ) та її продовженням у зводах XII ст.¹ Інші джерела, яких надзвичайно багато, як для XI-XII ст., використовуються за допоміжні, коли взагалі залучаються дослідниками. Таке явище цілком зрозуміле: деталізованість записів літопису справляє враження самодостатності, й навіть усвідомлення того факту, що ПВЛ у даному випадку довіряти не слід², не стає на перешкоді підпорядкування викладу її канві.

Ця стаття у певному сенсі продовжує критичний напрямок досліджень біографії Мономаха й тему недовіри до ПВЛ³, проте її метою не є виявлення кричущих протиріч джерел (які насправді є цілком ординарними). Пропонується інше: систематичне порівняння ПВЛ і додаткових до неї текстів одного, порівняно недовгого, періоду багатой біографії Володимира Всеволоди-ча: 1093-1100 (1101) рр.

Діяльність Мономаха у ПВЛ, як можна помітити, розпадається на 4 етапи і образ його складається з чотирьох дещо відмінних портретів: 1) Володимир до смерті батька Всеволода Ярославича (1053-1093); 2) Володимир під час бурхливих подій кінця XI ст.; 3) ініціатор походів на половців (1103-1111); 4) великий князь київський (1113-1125). З них саме другий є найбільш репрезентативним щодо інших: у статтях 1093-1100/1 рр. Мономах виступає у різноманітних ситуаціях і ролях (співправитель Святополка, полководець, радник, взірцевий християнин) і саме тут формується образ державного діяча, яким ми знаємо Мономаха з літопису. Паралельними щодо ПВЛ текстами є "Повчання" Мономаха та "Послання до Олега Святославича", Новгородський Перший Літопис (далі НПЛ), Києво-Печерський Патерик, софійські графіті⁴. Деякі епізоди висвітлюються у 3-4 джерелах - ситуація, найбільш сприятлива для дослідника.

1093-1101 рр. охоплюють час від змін на київському столі до залагодження конфліктів, викликаних осліпленням Василька Ростиславича Тербовельського. У ПВЛ виокремлюються три подієві вузли: смерть Всеволода Ярославича й вокняжіння Святополка Ізяславича; боротьба Володимира та його сина Мстислава з Олегом Святославичем й історія осліплення Василька.

Поділ цей великою мірою умовний, але він добре показує сентенції укладачів ПВЛ. Вокняжіння Святополка змальовано як поступку Мономаха. Віддання київського столу Святополку по смерті батька супроводжується роздумами Володимира, які в системі оцінок тієї доби свідчили про визнання принципу старійшості й заведеного порядку, а отже, мали зустріти схвальну оцінку. "Але сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти,

яко есть столь преже отца его былъ"⁵. Як правило, історики не надто довіряють риторичні літописця, хоч іноді характеризують князя майже ідентично літописній оповіді⁶. На жаль, як паралельні тексти у даному випадку виступають лише гранично скупі записи НПЛ та графіті Софійського собору⁷, в яких відбивається власне факт вокняжіння.

Лише наступний невдалий похід на половців освітлюється більш-менш детально. ПВЛ оповідає про нерозважливі дії Святоплока, котрий заточив половецьких послів, збирався з 800-ми отроками битися проти величезного війська, про мудру пораду київської дружини звернутися по поміч до Володимира, суперечки між Святополком та Мономахом, дієву допомогу Володимира, його поради починати передчасно бій, поразку та втечу руських військ. Оповідатися, як на очах у Володимира втопився його молодший брат Ростислав⁸, а сцену похорону супроводжують зворушливі ремарки. Дві деталі викликають недовіру до цієї недвозначно небезсторонньої версії. По-перше, за ПВЛ у Святополка немає інших помічників, крім Всеволодичів, Володимира та Ростислава. Він не залучає своїх найближчих родичів-Ізяславичів, що суперечить тодішній практиці⁹ - тим більше, що київському князю було на той момент 43 роки, він мав дорослих синів та племінників. По-друге, під цим самим роком повідомляється про смерть одного з цих таки небожів - Ростислава Мстиславича, з точними датами смерті та поховання, але без означення обставин загибелі. "В се же лето преставива Ростиславъ сынъ Мъстиславль, внукъ Изяславль, месяца октямбръ въ 1 день, а погребенъ бысть ноябрь въ 16 в церкви святых Богородица Десятины"¹⁰. Розподіл інформації про подвійний похорон Ростиславів з повним правом можна назвати специфічним. Наявність двох точних дат у повідомленні про Мстислава, у той час як щодо Всеволодича немає жодної¹¹, вказує на редагування сюжету. Дивує і замовчування обставин смерті Ростислава Мстиславича, тим більше, що між днем смерті та поховання пройшло багато часу¹².

Порівняння з іншими джерелами підважує виклад ПВЛ. Насамперед, під сумнів підпадає теза про відсутність Святополкових родичів у битві та провідну роль Мономаха в ній. НПЛ взагалі не згадує Володимира серед учасників битви, натомість відзначає участь якогось Мстислава: "Побъдиша половчи Святопълка и Мъстислава на Трьполи"¹³. Звістка, мабуть, не менш тенденційна, ніж ПВЛ, але має іншу спрямованість. М.Х. Алешковський відзначав у цій частині НПЛ відомості про Святополка та його родину і вбачав у них рештки просвятополкового літописного зводу¹⁴. Загалом, співвідношення ПВЛ-НПЛ відбиває один з численних випадків, коли під пером редакторів в літописах з'являлися або зникали згадки про тих чи інших князів, змінювався склад князівських коаліцій¹⁵.

Деякі риси додаються до історії з двома Ростиславами. У "Повчанні" - нотатках Мономаха - відсутнє повідомлення про втеплення Ростислава. Описуючи свої "походы и ловы", Володимир жодним словом не згадує свою героїчну поведінку й смерть того, хто ніби-то був його єдиним рідним братом. "И по Святополць на Суль бившеся съ половци, до вечера быхом оу Хальпа; и потом миръ створихом и Тугорканьмъ"¹⁶. Взагалі Ростислава він згадує лише один раз, і невідомо, чи йдеться про Всеволодича. Ростислава названо на ім'я¹⁷, як він своїх близьких родичів не називав. Так, про Всеволода Ярославича він пише "отець"¹⁸, про дітей: "сына своего", "дья", "дьяти"¹⁹. Зрідка подібні безіменні родинні позначення поширюються на кузенів і дядьків²⁰. Але, як правило, Мономах вписує імена саме братів у перших, дядьків та племінників²¹, і у цю сферу віддалених родичів потрапляє і буцім-то рідний брат.

Паралель до літописної сцени втоплення Ростислава Всеволодича знаходимо у Києво-Печерському Патерику (слово "О святем Григории Чюдотвор-

ци"). Оповідатся зловісна історія, головна мораль якої - звинувачення Ростислава, котрий звелів втопити печерського святого, за що незабаром прийшов на суд Божий - втопився у Стугні²². Кінцева сентенція: "въ ню не мъру мърите - възмъритеся вам". Спрямованість історії абсолютно незіставна з жалісною оповіддю ПВЛ про юного загиблого князя. Вона різко дисонує з прихильним ставленням укладачів Патерика до Мономаха та його родини²³, та й Ростислав і Володимир у тексті недвозначно протиставлені. Сюжет з Ростиславом у Патерику має пару, де йдеться про родича Святополка. У слові "О преподобныхъ отецъ святыхъ Феодоръ и Василии" Мстислав Святополчич (старший син київського князя) катує двох ченців, одного з них застрелює, за що згодом отримує розплату, зустрівши смерть від своєї стріли²⁴. Сюжетні ходи обох оповідей (припинення чи катування ченця, провіщування праведником загибелі князя, смерть ченця і подібна до неї смерть князя) близькі, як це буває в *exempla*²⁵. Такі уподібнення проводилися книжниками цілком свідомо, і схожість сюжетів про Ростислава та Мстислава навряд чи є випадковою. На жаль, невідомо, до якого етапу написання тексту Патерика належить ця оповідь, не можна виключати, що вона є конструктором пізнішого редактора²⁸.

Ще одна невеличка деталь: у старшій редакції НПЛ відзначені дати народження Святополка та Ростислава (1050, 1070), але немає згадки про народження Володимира²⁷. Записи про народження молодших дітей, як правило, були синхронними, а найголовніше, стосувалися правлячої династії²⁸. Тим часом, на 1070 р., у Києві сидів не Всеволод, а Ізяслав. Має значення, що існування молодшого Всеволодича було вигідним для старшого. Тоді Святополка підтримували виключно Всеволодичі, а поведінка Мономаха виглядала бездоганно шляхетною: постраждав через згубну політику Святополка та ще й втратив брата. Це була важлива деталь у картині співправління Святополка й мудрого Володимира, закономірної для зводу, редагованого під час київського князювання останнього.

Однак сумніву можна піддати не тільки таку в принципі дрібницю, як втоплення Ростислава Всеволодича, а власне і зав'язку конфлікту з половцями 1093 р. У цьому сюжеті ПВЛ наголошує на необережності й непослідовності Святополка. Спочатку той схопив половецьких послів, потім схотів миритися, не порадився з "дружиною отнею и строя своего"²⁹. "Повчання" натякає на обставини, що ведуть до іншого розуміння суті справи. Описуючи замирення з половцями, Мономах занотує: "И потом миръ створихом с Тугорканомъ и со иньми князи половечьскими, и у Гльбови чади пояхом дружину свою всю"³⁰. Йдеться про викуп з полону своїх людей, але виникає питання, чому, укладаючи мир з Тугорканом, "дружину" забирають не в нього, а в "Гльбової чаді". Або інакше: хто такий цей Гліб і чому його люди ("чадь") мають вплив на Тугоркана³¹. Традиційне трактування Гліба як половецького вельможі³² навряд чи можливе. Слов'янські імена не були рідкісними в степовиків у XII та XIII ст., а не в XI. Саме на покоління Володимира Мономаха, його стриєчних братів та їхніх дітей припадають перші шлюби з кочовиками, а слов'янське ім'я отримували найчастіше діти від таких змішаних шлюбів³³. А проте, чи обов'язково пов'язувати це повідомлення з половцями, адже мова могла йти про слов'янських спільників половців. Гліб - відоме князівське ім'я³⁴, і в близький до описуваних подій час дійсно існував князь з таким іменем: Гліб Святославич, старший син Святослава Ярославича³⁵. Чи не був вираз "Гльбова чадь" завуальованим Мономаховим позначенням клану Святославичів?

Таке тлумачення відповідає нормам давньоруського слововжитку. Слово "чадь" і споріднені з ним вживалися в літописі на позначення групи об'єдна-

них родинними і клієнтарними зв'язками людей, що підпорядковувалися своєму голові. Групі надавалося ім'я старійшого серед її членів, іноді на момент згадки вже померлого³⁶ (що істотно у нашому випадку, оскільки смерть Гліба Святославича літопис датує 1078 р.). Така думка узгоджується із конкретними обставинами. Клан Святославичів традиційно підтримував тісні стосунки з половцями, і саме цим "ізгоям" було вигідно скористатися ситуацією 1093 р., смертю останнього представника покоління Ярославичів, для відновлення своїх прав на волость³⁷. До того ж, схоже, що в часи Святополка існувала тенденція до викреслювання імені Святослава³⁸, і на цьому тлі завуальоване позначення його роду не виглядає несподіваним.

У зв'язок із повідомленням "Повчання" про "Глібову чадь" спокусливо було б поставити софійське графіті: "месяця декембрия въ. д. (4) сътвориша миръ на Желяни Святопѣлк Володимиръ и Ольгъ". У ньому не проставлений рік, хоча графіті, припускається, пов'язане із записом про вокняжіння Святополка, що знаходиться поруч³⁹. Як правило, "мир" датують тими часами, коли Олег вже сидів у чернігівській волості⁴⁰. Однак помічено, що угоди київських, чернігівських та переяславських князів кінця XI - початку XII ст. укладалися на нейтральній території лівобережжя⁴¹. Желянь (сучасні Жуляни) розташована на правому березі, а відтак, мир "с Ольгом" не вписується в інші замирення цього часу. До того ж Желянь згадано в літописі саме під 1093 р.⁴², а наступного разу - вже під 1136 р.

Таке ототожнення може зустріти заперечення. Битва на Желяні датована у ПВЛ кануном "святою мученику Бориса и Гльба"⁴³. Крім того, Мономах у ній, згідно з літописом, не брав участі. Проте цілком можливо, ці деталі мають суто наративне походження. Як вже відзначалося, фіксація участі князів у тих чи інших подіях залежала від кон'юнктури. Що прикметно, подібна процедура, маніпулювання іменем Мономаха, використовувалася в описі битви на Тре.полі. Що стосується дат, то датування обох битв 1093 р. у ПВЛ символічне: на Вознесіння, на св. Бориса та Гліба⁴⁴. Воно мало на меті підкреслити нещасливу долю руських військ. До того ж, з "Повчання" відомо, що на той таки "Боришъ день" Мономах вийшов з Чернігова, здавши місто Олегу Святославичу, у наступному 1094 р. Ця подія у ПВЛ не має точної дати⁴⁵, що змушує припускати не дивовижний збіг хронології двох реальних битв, а конструювання укладача зводу.

Взагалі, половецька тема у цій частині ПВЛ функціональна. Ідучи за літописом, історики пишуть про хвилю нападів степовиків кінця XI ст., чому чимало посприяли ламентатції літописця⁴⁶. Втім, серії згадок про кочовиків мають своєрідний характер. Половецька тема є надзвичайно болючою у 1093-1096 рр., часі утвердження Святославичів на Русі. Перша хвиля нападів (1093-1094) корелює з прибуттям Олега, друга (1096) - із спробами витіснити Олега та Давида з їхніх володінь. Записи про лиха, що завдавали степовики, зникають у 1097-1100 рр., хоча половці при тому зі сторінок літопису не зникають. Ще у 1096 р. вони змальовуються як один з міфічних народів Мефодія Патарського, "языци незнаеми", що "кончине века изыдутъ", а вже у Повісті про осліплення Василька Тербовельського (1097) автору відомі імена половецьких ханів й бойовий порядок війська⁴⁷. Більше того, перемога союзних Святополку угорців дружиною Давида Ігоревича й половцями не сприймається літописцем як біда або принаймні прикрість: "сбиша оугры яки в мячь, яко се соколь сбиваетъ галиць"⁴⁸, - соколами-героями виступають Давид із половцями (натхненник усобиці, а також "шолудивый хыщник" Боняк, що завдав стільки лиха Русі!).

Порівняння ПВЛ та "Повчання" змушує визнати, що комбінація повідомлень про половців є конструктором літописця. Вже звертали увагу на ціл-

ком "ділові" стосунки з кочовиками в переліку походів Мономаха 70-80 рр. XI ст.⁴⁹ З цього робили справедливий висновок, що залучення половецьких загонів було звичайною практикою руських князів. Матеріал інших літописів та хронік демонструє, що кочівницькі сюжети були традиційною складовою середньовічних нарацій: негативним персонажам приписувалися контакти з кочовиками, натомість позитивних змальовували натхненниками походів проти степовиків, страшними для ворогів⁵⁰. Точно так у ПВЛ згадки про половців утворюють своєрідні характеристики головних персонажів того часу. Саме завдяки ПВЛ Олег Святославич зажив дурної слави спільника половців⁵¹. Постійні поразки від половців, воювання ворогами Києва та інших руських земель, спровоковане, до того ж, недипломатичною поведінкою, згубно характеризували Святополка⁵². Натомість з іменем Мономаха пов'язані дві перемоги⁵³ й навіть у 1093 р. йому вдається зберегти обличчя (адже він радив дотримуватися іншої тактики, його не послухали - от і сталася катастрофа). Так утворюється своєрідний трикутник, де обидва опоненти Мономаха у порівнянні з ним програють - один не береже землю Руську, інший - слабкий і нікчемний. Навряд чи це відповідало дійсності. Половців бачимо у війську сина Мономаха у битві з Олегом у 1096р.⁵⁴, а "Повчання" повідомляє про невідомі ПВЛ походи, очолювані Святополком⁵⁵ і заперечує тезу про суто оборонну тактику київського князя.

Якщо припущення про участь Святославичів у битві на Треполі і мир на Желяні є вірним, події 1093 р. насправді були початком боротьби Святополка та Володимирів із Святославичами. Імовірно, головною дійовою фігурою у 1093 р. і надалі був Святополк. Святослава та його дітей надто не любили нащадки вигнаного ним Ізяслава, а Всеволод і Всеволодичі мирно уживалися як з одним, так і з іншим. Щоправда, Мономах мав матеріальне зацікавлення - Чернігів - і спочатку тяжів до Святополка.

ПВЛ ділить 1093-1096 рр. на два етапи і подає боротьбу і примирення з Олегом Святославичем як другу вузлову історію. Конфлікт з Олегом, за ПВЛ, починається у 1094 р., коли той прийшов "с Половечьскою землею" під Чернігів і вимусив Мономаха поступитися, віддати йому отчину й піти до батьківського Переяслава. Знов, як і в 1093 р., Володимир ніби віддав волость добровільно, не схотівши губити "християнських душ". У 1095 р. трапилася неприємна історія з братом Олега Давидом. Скориставшись його відсутністю, новгородці запросили до себе старшого сина Мономаха Мстислава, а Давид був змушений піти до Смоленська⁵⁶. В тому ж таки році Олег відмовився воювати з половцями: конфлікт із степовиками цього разу спровокував Мономах, "избивши" послів, "Итлареву чадь". У 1096 р. Олег знову завинив, не пішов "на ряд" зі Святополком й Володимиром до Києва, за що і був покараний. Обидва князі обложили Стародуб (місто у Чернігівській землі) й вигнали його до брата Давида у Смоленськ. Той не послухався, узяв Муром, батьківське володіння, яке захопив син Мономаха Ізяслав (Ізяслав Володимирович загинув у цій битві), а також міста у Ростовській землі. І все ж поразка у битві на Колакші та миротворча діяльність Мстислава змусили Олега змиритися. У наступному 1097 р. у Любечі князі ухвалили: "кождо да держить отчину свою". Олег, Давид та Ярослав Святославичі нарешті офіційно отримали свої княжіння, причому непомітний до того Давид вивищився перед Олегом.

Як і в попередніх випадках, інші джерела розходяться з версією київського літописця. Зокрема, у змалюванні першого етапу конфлікту: походу під Стародуб та смоленсько-новгородського епізоду з Давидом. НПЛ не відзначає походу на Олега, але, на відміну від ПВЛ, повідомляє, що у 1095 р. в Давида не відібрали, а дали йому Новгород, до того ж, діяли не новгородці, а

князі: "Иде Святопѣлкѣ и Володимирѣ на Давыда Смольнску, и вдаша Давыду Новѣгородъ"⁵⁷. У "Повчанні" та "Посланні" також зафіксований похід князів до Смоленська. В обох джерелах акцію проти Давида поставлено в інший зв'язок зі стародубським епізодом: похід на Олега Святославича передуює походу на Смоленськ⁵⁸. Головним результатом походу, за "Повчанням", був якийсь "мир" з Давидом, у "Посланні" стверджується, що передбачалася угода з обома Святославичами.

Вчені давно звернули увагу на суперечливість свідчень НПЛ та ПВЛ. Їх намагалися пояснити у такий спосіб: дати обох літописів домовилися вважати хибними, датування ПВЛ змішувати на 1 рік вперед, а НПЛ - на 1 рік назад, отримавши відповідно 1094 і 1096 рр.⁵⁹ Таким чином, з'явилася можливість стверджувати, що Давидові надали Новгород, а згодом звідти вигнали і там сів Мстислав. Ця гіпотеза підкріплювалася новгородським текстом XV ст. - "Списком новгородських князів" у НПЛ молодшої редакції: "А Давид прийде Новугороду княжить, и по двою льту выгнаша и (його)"⁶⁰. Проте, "Список" - джерело пізнє і, за деякими ознаками, залежне від літописів⁶¹. "Два льта", найімовірніше, обраховані безпосередньо з НПЛ (1095-1097, 1095 р. - стаття про надання Давидові Новгорода, 1097 р. - як князь новгородський згаданий Мстислав). Свідчення "Повчання" та "Послання" істориками не враховувалися, хоч обидва джерела підтверджують версію НПЛ про похід князів під Смоленськ, а з "Послання" випливає, що у 1096 р. Мстислав Володимирич не був іще новгородським князем, а сидів у Ростові (див. нижче).

Отже, запропоновані вченими хронологічні зміщення не усувають виявлених неузгоджень. Суперечливість різних версій, гадаю, можна подолати тільки за умов врахування наративного моделювання літопису. Укладач ПВЛ поєднав два стандартних літописних прийоми: зміну послідовності подій та передання ініціативи від князів городянам. Обидва поодинокі зафіксовані у літописній практиці⁶². У паралельних джерелах досить часто певні дії приписані в одному з текстів - князю, а в іншому - городянам, дещо рідкіснішою є зміна послідовності подій (ab-ba). Як правило, такі прийоми застосовувались у необхідності коригування й оптимізації тривожних та конфліктних ситуацій, що спостерігаємо і в даному випадку. З "Повчання" та "Послання" неважко реконструювати послідовну цілеспрямовану акцію проти Святославичів. Спочатку Святополк із Мономахом витіснили з волості Олега, потім взяли за Давида. Натомість з ПВЛ зробити висновок про будь-яку спробу тиску на Святославичів неможливо. У поле зору читача літопису потрапляє лише Олег, котрий, до того ж, закономірно поплатився за своє сприяння половцям і строптивість; Давида начебто виганяють не князі, а новгородці, і його невдачі передують походу на Олега.

Завершення конфлікту зі Святославичами ПВЛ висвітлює в тому ж дусі, як опис суцільних перемог і миротворчості Мстислава Володимировича. Після відвоювання Мурому і смерті Ізяслава Володимировича Олег захопив ще й Ростовську волость, "приял" її головні міста і своєрідно "омирив" людей: "овы изъима, а другые расточи, а именья их отъя". Він зазіхав ще на Новгород, та його намірам не судилося втілитися. У відповідь на свавілля Олега Мстислав запропонував йому піти з чужої волості й владнати розмиря з батьком. Олег "не всхоть сего послушати", після чого Мстислав пішов на нього війною. Олег утік без битви, а тоді нещиро ("с лестью") примирився з Мстиславом, і той сів княжити у Суздалі. Святославич прийшов удруге, сподіваючись зненацька захопити Мстислава, але Мономахич, всупереч розрахункам суперника, швидко зібрав дружину. Він переміг Олега на Колакші (оповідається про жах Олега від одного тільки виду прапора Мономаха, під яким виступив загін В'ячеслава Володимирича з половцями⁶³). Після цього

Мстислав пройшовся переможним маршем аж до Мурому, знову запропонував примирити Олега з Володимиром⁶⁴, і повернувся у Новгород. У тексті привертають увагу своєрідний розподіл союзників (половці воюють на боці Мономашича) та волостей. Після першої битви Мстислав сів у Суздалі, а остаточно розгромивши Олега, відійшов у Новгород; наразі ростовського й курського князя Ізяслава Володимирича поховали у новгородській Софії.

"Послання до Олега Святославича", присвячене власне подіям смерті 1096 р., заперечує переможну реляцію ПВЛ. Воно написане після смерті сина Мономаха, Ізяслава. Тон "грамоти" напрощуд покірний, наведені слова Мстислава: "въ(ми)⁶⁷ ему (Олегу за смерть брата. - Т.В.) не будеъ местника". Що могло бути причиною цього? На це проливає світло інша фраза: "да то ти съдишь сынъ твои хръстныи (Мстислав) с малым братомъ своимъ, хльбъ ъдучи дьдень, а ты съдиши в своемъ, а осе ся ряди. Али хочеши тою оубити, а то ти еста, понеже не хочю я лиха, но добра хочю братъи и Русьскыи земли"⁶⁶. Пасаж втоплено у потоці християнської риторики, закликає до милості, і тому пропозиція убивати двох власних дітей не викликає шоку, як належало б. Втім, зрозуміло, що Володимир Всеволодич не міг такого написати, якби його син дійсно був переможеним, а Олег утік, навіть не давши битви⁶⁷. Імовірно, Мстислав з меншим братом на якийсь час опинилися в руках Олега, так що той міг вирішувати: вбити їх чи залишити живими⁶⁸. "А хочеш тою убити" не видається перебільшенням: у таких ситуація зафіксовані вбивства, осліплення князів, примусові постриження, заточення "в поруб", "в железа"⁶⁹.

Наведений фрагмент засвідчує і те, що на той момент Мстислав був іще ростовським, а не новгородським князем. У "Посланні" Мономах пише про своїх синів, що сидять на князюванні, "хльбъ ъдучи дьдень"⁷⁰. Оскільки дід Мстислава Всеволод ніколи не князував у Новгороді, "дідів хліб" діти Мономаха могли їсти у його волості - Ростові⁷¹, а отже, йшлося про розподіл земель Ростов - Муром, де лише Муром законним чином належав Олегу, на чому й наголошував Мономах. Виникає питання: як тоді переможений Мономашич визволився, та ще й опинився у Новгороді, суттєво підвищивши свій статус?⁷² Про закуліси утвердження Мстислава у Новгороді ми, напевно, ніколи не дізнаємось, але щодо розв'язання цієї скрутною для нього ситуації можна висловити деякі припущення, пов'язані з половецьким епізодом статті 1096 р.

За ПВЛ, у битві на Колакші брав участь допоміжний загін В'ячеслава Володимирича з половцями. У частині "Повчання", що стосується подій 1096-1907 рр., читаємо: "Тогда же и торци придоша ко мнь ис половець, и Читьевичи, идохом противу имъ на Сулу. И потомъ паки идохом к Ростову на зиму⁷³: "Читьевичи" - давні спільники Мономаха; сказано, що торки й половці прийшли "до"Мономаха ("ко мнь")⁷⁴ а не "на нього", отже, йдеться про зустріч "своїх поганих". У цій частині "Повчання" це унікальне повідомлення: попередні й наступні стосувалися воєн зі степовиками. Тим часом "своїх поганих" не запрошували так просто - їх використовували у бойових діях. Зважаючи на відомості "Послання", у Мономаха не було більшої турботи, ніж боротьба з Олегом. Скоріше за все, Володимир викликав половців, аби, за відомим літописним висловом, "от силы миритися с нимъ" (владнатися, маючи за собою велику силу).

Можна висловити обережне припущення щодо переміщення князів на новгородському столі у 1095-1097 рр. Новгород, принаймні з 1057 р.⁷⁵, належав Ізяславу Ярославичу, далі - Ізяславичам. Існувала загальна тенденція тримати це місто у сфері впливу правлячої династії. До інших рук він переходив у разі критичного послаблення дому київського князя. Це чітко простежується у XII ст.⁷⁶, проте мало місце й у другій половині XI⁷⁷. Втрата Новго-

рода була болісною, навколо новгородських сюжетів накручено стільки суперечностей, що годі розібратися⁷⁸. Не становить винятку і наш випадок. Мономах у своїх творах оминає новгородську тему, не пише і про утвердження Мстислава. НПЛ стверджує, що Святополк у 1095 р. після походу під Смоленськ "дав" Давидові Новгород, що суперечить заведеному порядку: як правило, наслідками подібних походів було переведення у гіршу волость (у найсприятливішій для жертви ситуації - збереження *status quo*). Дата воєнних дій Мстислава Володимирича у НПЛ відсутня, що незвично для князівського літописця, яким вважають Мстиславові літописні записи⁷⁹, вони відкриваються одразу битвою на Колакші⁸⁰. ПВЛ сповіщає про вигнання Давида новгородцями і запрошення ними Мстислава у 1095 р.⁸¹

Усе це засвідчує надзвичайну напруженість новгородської теми і практично унеможливляє визначення перебігу подій. Проте, оскільки перехід Новгорода від київського князя в альтернативне володіння для другої половини XI - третьої чверті XII ст. маркував конфліктні ситуації, варто подивитися, яким був розподіл сил на межі XI-XII ст. ПВЛ запевняє про найтісніший союз Святополка й Володимира, з одного боку, і Олега та Давида - з іншого. Одночасно в літописця прохоплюється про конфлікти між Святополком й Мономахом і роз'єднання братів-Святославичів: Давид тяжіє до Святополка, а Олег - до Мономаха⁸². Союз київського князя з Давидом склався до 1097-1098 рр., імовірно, до любецьких угод. За рішеннями Любецького з'їзду, Давид висунувся на перше місце серед Святославичів, всупереч родовому старійшинству⁸³. Коли саме утворилася ця коаліція? Якщо довіряти НПЛ, у 1095 р. Тоді, однак, доведеться визнати, що вона була спрямована проти брата Давида, Олега: Новгород надали б тільки за якусь велику послугу, а такою на той час було одне: відступити від Олега і стати співником Святополка⁸⁴. Якщо це так, наступне припущення стосується утвердження Мстислава Володимирича у Новгороді. Найімовірніше, суздальський князь отримав це місто після своїх невдач у боротьбі з Олегом завдяки домовленості свого батька і дядька. Час приходу у Новгород 1097, що підтримується розрахунками Мономаха. Володимир Всеволодич занотував, що після вигнання з Чернігова він сидів "3 лета и 3 зимы" у Переяславі, страждаючи "от рати и от голода"⁸⁵. За свідченням Мономаха, голодний переяславський період закінчується на початку 1097 р.⁸⁶, що збігається з гіпотетичною датою появи Мстислава у Новгороді.

Слід додати кілька слів про опис Любецького з'їзду. У ПВЛ він виконує важливу функцію: пов'язує між собою оповідь про боротьбу Мономаха з Олегом з історією осліплення Василька Ростиславича, закріплює генеральну промономахову лінію літописання і відтіняє трагедію змалювання світлої картини миру⁸⁷. У цій версії перемога Мстислава зробила можливим проведення з'їзду, а осліплення Василька стало віроломним порушенням важко здобутих мира і злагоди. Як показує НПЛ, цей зв'язок є конструктом укладачів ПВЛ. У статті НПЛ 1097 р. зміщена хронологія: осліплення Василька передують перемозі Мстислава: "Слепленъ бысть Василко. Въ то же лето, зиме, побѣди Мъстислав съ новгородци Олга на Кулацьскъ"⁸⁸. Як вважають, блок Мстиславових записів (в тому числі про перемогу 1097) вписаний при укладенні НПЛ з нотаток князя⁸⁹. Якщо це так, у версії загальноруського зводу, якою користувалися у Новгороді XII ст., битва на Колакші не була зафіксована, від неї не виводилися ніякі події.

Окрім риторики, любецький сюжет містить відомості щодо розподілу волостей. Як сказано, Святополк отримав "Кыевъ Изяславъ", "Володимерь" - "Всеволожь", Святославичі - "Святославъ" (*sic*)⁹⁰, а інші князі - як кому Всеволод роздавав "города"⁹¹. Довідка про наділення "городів" торкається тіль-

ки тих князів, котрі в кінцевому підсумку постраждали в історії осліплення Василька і чиїм володіння загрожував перерозподіл (Давида Ігоревича та Ростиславичів)⁹². Спадкові володіння окреслені некоректно, точніше, майже ніяк не окреслені. Не пояснено, що таке було "Всеволоже" та "Святославо-ве"⁹³, Київ насправді не належав виключно Ізяславові, оминається новгородська тема⁹⁴. Найважливіші вузли суперечок не означені у ПВЛ, а відтак виникає підозра, що літопис не стільки інформує, скільки приховує інформацію⁹⁵. Насправді існували лінії напруги: зменшення володінь Ізяславичів, новгородське питання, приниження статусу Олега. Загалом, боротьба інтересів різних князів та їхнє тимчасове примирення на Любецькому з'їзді були далекими від тієї ідилічної картини, яку намагається подати укладач ПВЛ.

З 1097 по 1100 р. увагу літописця та його численних коментаторів переймає інша доволі темна історія - осліплення Василька Теребовельського, відбита у просторій "Повісті" (1097 р.) та лапідарних статтях ПВЛ 1098-1100 рр. Внутрішня суперечливість версії ПВЛ тут найпомітніша, що давно змушувало обережно підходити до викладу літописця⁹⁶. Власне, хід подій, якщо вдуматись, досить дивний. Після осліплення Василька Мономах збирає Святославичів і виступає на Київ. Перелякані кияни, розраховуючи на його "милість", звертаються до нього і прохають розпочати переговори із Святополком. Мономах змушує Святополка покарати ініціатора осліплення - Давида Ігоревича. Літописець ніяк не коментує той факт, що злочинця має покарати його колишній спільник, і що не виконуються рішення Любецького з'їзду⁹⁷. Далі оповідається, що Святополк слухняно йде на Ігоревича, його супроводжує Мономах, але, послухавши моління Давида та Василька, відмовляється продовжувати похід. (Чому це Володимир Всеволодич відмовився від покарання вірцевого лиходія Давида? Чи було це безкарним - зрадити київського князя? І чому однакові моління чуємо від лиходія та його жертви?). Після вигнання Давида Ігоревича з Володимира-Волинського Святополк несподівано вирішує вигнати ще й скривджених Ростиславичів. У спілці з ним бачимо одного із Святославичів (Давида)⁹⁸, а Ростиславичі якимось дивом об'єднуються з ініціатором осліплення Давидом Ігоревичем. Звичайно, коаліції середньовічних володарів, їх тимчасові замирення, розмир'я - річ часто непередбачувана і несподівана (принаймні для сучасної людини, не поінформованої про закулісну боротьбу того часу). Проте у цьому випадку трансформація карального походу Святополка проти Давида Ігоревича на війну з Ростиславичами не вписується в логіку оповіді, попри всі зусилля літописця. Замовчується момент приєднання до Святополка Давида Святославича (пішов у похід з Мономахом, продовжував його зі Святошею та своїми дітьми); прохоплюються незрозумілі у контексті "Повісті" деталі взаємин Давида Ігоревича з Ростиславичами. Давид розбиває угорців під Перемислем (у волості Володаря⁹⁹), доручає Володареві свою жінку (!)¹⁰⁰; перемога Давида разом з половцями (ханом Боняком) оцінюється позитивно. І нарешті, жертвами цих бурхливих подій врешті-решт стають Давид Ігоревич й Ростиславичі. Залагодження конфлікту симптоматичне: Давида виганяють з його волості, а Ростиславичів збираються вигнати. На князівському з'їзді в Уветичах 1100 р. пропонується урізати їхні володіння, а Василька взагалі позбавити волості (нехай, мовляв, його "кормить" брат Володар або руські князі - про існування Васильковичів забувається). Таким чином, вимальовується конфлікт Давида Ігоревича та Ростиславичів, з одного боку, і Святополка та Давида Святославича, з іншого, який насилу приховує ПВЛ.

Володимир Всеволодич у "Повісті" виконує не зовсім зрозумілу роль. Він пов'язаний із потерпілими князями: його ім'я фігурує поряд з іменем Василька на початку історії¹⁰¹, союзом цих князів лякає Святополка Давид

Ігореви́ч перед осліпленням. Згодом він ніби організовує той дивний каральний похід на Святополка до Києва, до "милостивого" Володимира просить Василька апелювати Давид Ігореви́ч пізніше. Далі той самий Мономах виголошує рішучі промови проти Давида в Уветичах (і погоджується з кричущою несправедливістю - урізанням волості Ростиславичів, що якось не відповідає його образу поборника скривджених). Загалом відчувається, що літописець намагається виокремити діяння Мономаха, але більшість з них мають якісь дивні наслідки.

Де́що роз'яснюють паралельні джерела. У переліку своїх походів Мономах оминає історію осліплення Василька¹⁰². Проте на початку "Повчання" зустрічаємо такий пасаж: "Оусрьтоша бо мя слы от брата моего на Волзь, рыла, потьснися (приеднуйся. - Т.В.) к нам, да выженемъ Ростиславича¹⁰³ и волость ихъ отимем. Иже (оже?) ли не поидеши с нами, то мы собь будем, а ты собь. И рхъ: аще вы ся и нываете, не могу вы (з вами) я йти, ни креста переступити"¹⁰⁴. Вказаний фрагмент пов'язували з теперішнім часом у фразі: "а се нынь иду Ростову"¹⁰⁵ у фрагменті, де йдеться про зимівлі у своїй волості¹⁰⁶. Усе це робить сумнівною версію ПВЛ про з'їзд в Уветичах. Як виявляється, головну мету князі формулювали відверто: вигнання Ростиславичів, а урочисті промови Мономаха у ПВЛ вигадані: він запевняє, що рішення "братів" вигнати Ростиславичів не підтримував¹⁰⁷. Підтверджується зв'язок між Володарем, Васильком та Мономахом, на який натякає ПВЛ (існування хрестоцілувальної клятви князів)¹⁰⁸.

Патерик містить дві історії, у яких побіжно згадано конфлікт. Це чудо з печерською сіллю¹⁰⁹ та мучеництво св. Васи́лія і Феодора¹¹⁰. Печерський книжник змальовує відразливі образи Святополка та Мстислава Святополчича (котрий, між іншим, загинув у боротьбі із заводієм уسوبіці). У першому сюжеті Святополк, скориставшись труднощами із постачанням сіллю, викликаними його ж війною з Ростиславичами, спекулює на солі і намагається шкодити печерським чудотворцям¹¹¹. У другому його син Мстислав катує і вбиває двох печерських подвижників¹¹². Мученикам надано хрестильних імен Мономаха та його сина Мстислава (Василій та Феодор)¹¹³, що могло бути натяком читачеві на взаємини князів.

Сентенції печерського книжника заслуговують найпильнішої уваги. Важливою видається також звістка Патерика, яка дозволяє уточнити розподіл сил у конфлікті. На початку оповіді про чудо з сіллю читаємо: "Егда Святополкъ съ Давыдомъ рать зачаста и про Василькову слепоту, еже ослепи Святополкъ, послушавъ Давыда Игореви́ча, с Володарем и самим Васильком"¹¹⁴. У тексті двоїна: "рать зачаста", - так не могли б сказати, якби Святополк воював проти Давида. Отже, йдеться не про похід на Давида Ігореви́ча, а про спільні воєнні дії разом з якимось іншим Давидом. Ним може бути лише Давид Святославич¹¹⁵. Підтверджуються й дані "Повчання" про спрямованість війни саме проти Ростиславичів, а не проти Ігореви́ча.

Спроба інтерпретації нечисленних додаткових джерел і численних суперечностей ПВЛ приводить до корекції картини міжкнязівських взаємин і уточнення функцій окремих персонажів. Судячи з усього, віссю цієї історії був конфлікт Святополка й Ростиславичів. У війні київський князь спирався на підтримку Давида Святославича та своїх родичів. Святополк привів на Волинь дітей, племінників¹¹⁶, скористався міжнародними зв'язками - одружений з дочкою угорського короля Ярослав Святополчич запросив угорців.

В укладача ПВЛ прохоплюється співчуття до нібито страшенного лиходія Давида Ігореви́ча - в описі зіткнення військ Святополка та Давида симпатії літописця на боці волинського князя; засуджується зрада Давида Святославичем Давидовичем. Збереглися натяки на союз Давида Ігореви́ча з його

"смертельними ворогами" Ростиславичами. Цілком впевнено можна твердити про те, що ця трійця і мусила опинитися жертвами конфлікту, але постраждав лише Давид. Сентенції печерського книжника (антипатії до Святополка та Мстислава Святополчича) в цілому збігаються з літописними. Отже, схоже на те, що Давид Ігоревич насправді гр. їв пасивну і страждальну роль, та його домовилися визнати "жертвеним козлом"¹¹⁷.

Мономах у коаліцію Святополка не входив. На це натякає ПВЛ, "Повчання" свідчить про цілування хреста Ростиславичами на енергійну відмову пристати на пропозицію вигнати їх із землі, навіть під загрозою розриву взаємин із Святополком та іншою "братею"¹¹⁸. Імовірно, Володимир Всеволодич займав ворожу або нейтральну позицію стосовно Святополка і, щонайменше, співчував Ростиславичам. Залишається з'ясувати, з ким був Олег. Відзначалося, що після сплеску активності у ростовських подіях 1096/7 рр. у ПВЛ він виступає у ролі статиста¹¹⁹. Зокрема, у 1097 та 1100 рр. двічі згадується як наймолодший за статусом у мирах зі Святополком - на Городці та в Уветичах¹²⁰. У зв'язку з цим варто замислитися, що це були за мирні угоди і після якого "розмир'я" вони мали укладатися. Перша з них у літописній версії завершує похід князів на Святополка, викликаний підступним осліпленням Василька. Наступна - Ветичівський мир¹²¹ - вмотивована гірше. Якщо укладається мир, перед тим була війна. Хіба Святополк та Мономах, Олег і Давид Святославич воювали, чи між ними були якісь суперечки після 1097 р.? ПВЛ про це нічого не повідомляє.

Тим часом, відомо, що у каральних заходах проти Давида Ігоревича та Ростиславичів Володимир з Олегом Святополку не допомагали, а хід воєнних дій свідчить про те, що сили обох сторін були приблизно рівними¹²². На жаль, описи ПВЛ мають з дійсністю мало спільного, угорський епізод, наприклад, виписаний в суто епічних тонах¹²³. Разом з тим, відомо, що Давид Ігоревич тричі зміг взяти реванш: розбити угорців, відібрати свій Володимир-Волинський у Мстислава Святополчича, і після тимчасових невдач¹²⁴ знову відібрати Луцьк та Володимир у Святоши Давидовича й святополчого воєводи Путяти. Прикметно, що після реваншу Ігоревича Святополк з Давидом Святославичем не прийшли на допомогу своїм дітям усіма своїми силами. Складається враження, що вони не були певними за свої тили, і для того, щоб приборкати Давида, справді мали "умиритися" з Мономахом та Олегом¹²⁵.

На жаль, у цьому випадку запитань більше, ніж відповідей. Проте, здається, усе сказане дозволяє припускати, що Давид Ігоревич не був героєм-одинаком, яким його зображено у ПВЛ, є підстави твердити про спілку Давида з Ростиславичами і про сприяння цій коаліції з боку Мономаха та, можливо, Олега. Давида літописець вирішив вважати "отрезаним ломтем", і на нього поклав усі "антиурядові дії". Не так було з позитивними героями. Виступи Ростиславичів проти Святополка зображені як суто захисні, а Володимир з Олегом взагалі вилучені з політики війни. Зосередження на оборонних акціях не випадкове: як помітив О. П. Толочко, у літописі агресивний напад і захист несуть семіотичне навантаження¹²⁶, а в даному разі йшлося про спротив київському князеві. Обидва "мири" з київським князем прикриті: один - угодою про покарання Давида Ігоревича, другий - покаранням Давида; про воєнні дії, які логічно впливають з повідомлень про замирення, взагалі не йдеться.

Звичайно, немає надії в деталях з'ясувати підкладку конфлікту Мономаха та Олега зі Святополком. Існували нерозв'язана новгородська проблема¹²⁷, приниження старшого Святославича, які не викликали захоплення в обох сторін. Цілком впевнено можна твердити лише про те, що мотивація вчинків Володимира (як і мотивація дій інших учасників цієї історії) була вельми далекою від тієї, яку наводить ПВЛ. Більшість неузгоджень і впли-

вають з того, що літописець моралізує оповідь¹²⁸, а подеколи роздвоюється між необхідністю приховати реальну роль Мономаха і завданням показати його як сильного, справедливого і "милостивого" правителя. Якщо ж зважити на зачіпки, надані версіями ПВЛ та паралельних джерел, вимальовується тривалий конфлікт, викликаний перерозподілом володінь з поверненням Святославичів. Коріння його сягають 1073-1079 рр., коли з Руської землі почергово виганяли нащадків Ізяслава та Святослава. Утвердження в Русі цілої князівської родини змусило інших князів посуватися, і це очевидно, не сподобалося як сильним, так і слабшим - звідси пошуки союзів, намагання витиснути когось з родичів і здобути собі волості, замість втрачених. Врешті-решт найслабшою ланкою виявився Давид Ігорович, а до того кілька разів змінювалися напрямки боротьби, головні партнери й супротивники, встановлювалася і порушувалася рівновага у складній системі міжкнязівських відносин.

Автор свідомий того, що запропоновані у цій статті рішення гіпотетичні. Можливості реконструкції в нашому випадку обмежені не лише природою історичного наративу¹²⁹, а й співвідношенням текстів (одного просторого - ПВЛ, від якого мусимо відштовхуватися, і кількох невеличких, складених і редагованих у різні часи за різними правилами). Паралельні джерела тільки частково дозволяють ідентифікувати ті "факти", що насправді є інтерпретаціями, аксіологічними орієнтирами або ж корективами, внесеними з огляду на пізніший розвиток подій і смаки замовника. Однак окреслення обрисів "невідомої історії" не було метою дослідження. Скоріше, хотілося привернути увагу до особливостей і масштабів наративного конструювання (моделювання) літописів¹³⁰. Проте у такому дослідженні історичу важко втриматися від спокуси не лише показувати конструювання своїх далеких попередників, але й самому реконструювати перебіг подій.

¹ Навіть дослідження "Повчання" Мономаха, яке досить часто суперечить ПВЛ, орієнтовані на літописну версію. Див. напр.: *Ивакин И. М.* Князь Владимир Мономах и его поучение детям. - Ч. 1.-М., 1901. - С. 195, 198, 204-205; *Орлов А. С.* Владимир Мономах. - М.-Л., 1946. 194б. - С. 145, 147.

² ПВЛ редаговано за часів київського князювання Мономаха і, ймовірно, що він і був замовником зводу: *Шахматов М. Д.* История русского летописания XI-XV вв. - Л., 1940. - С. 37.

³ Оскільки в цілому ставлення до Мономаха позитивне, були і "викриття". Послідовно за судив "візантійця" Мономаха М.Д. Присольков, проте й у інших істориків можна знайти критичні замітки. Див., напр.: *Приселков М. Д.* Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. - СПб, 1913. - С. 326-331; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - К., 1992. - С. 81-120; *Смирнов И. И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII-XIII вв. - М., 1963. - С. 240 - 249; *Кузьми А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. - М., 1977. - С. 79-80, 159, 228-229; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov. 1054 - 1146. - Toronto, 1994. - P. 148, 152-153, 190, 205, 213.

⁴ Аналогічний перелік додаткових джерел маємо тільки стосовно останнього, київського періоду: кілька послань митрополита Никифора, "Сказаніє про чудеса Бориса та Гліба", НПЛ, "Повчання", "Устав Володимира Мономаха", однак щодо інформативно біднішим є вже літопис (статті Іпатіївського та Лаврентіївського зводів, далі - Іпат та Лавр).

⁵ ПСРЛ. - Т. 1. - Стп. 217, далі посилання на Лавр подано за схемою: 217Л. Про принцип слідування "старовині": *Кромм Михаил* "Старина" как категория средневековой ментальности (по материалам Великого Княжества Литовского XIV - нач. XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica*. Ментальність та історія ідей. - Т. 3. - К., 1994. - С. 68-85. Автор досліджує функціонування цього поняття у пізніші часи, проте аналогічні оцінки зустрічаємо і в давньоруських текстах.

⁶ Див., напр.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2... - С. 81-82; *Янин В. Л.* Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и "Хождение игумена Даниила" // Труды отдела древнерусской литературы. - Т. XVI. - 1960. - С. 116-117; *Dimnik M.* The Dynasty... - P. 179-180; *Фроянов И. Я.* Древняя Русь. - М. - СПб, 1995. - С. 212-215; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 36; *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. - СПб, 1998. - С. 218-222.

⁷ "...и съде Святополкъ Къевъ", Новгородская летопись старшего и младшего изводов. - М.-Л., 1950. - С. 18, 202. "Приде князьъ Святополкъ", // *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. - Вып. 1. - К., 1966. - С. 35-36.

⁸ 220Л: "...нача утапати Ростиславъ пред очима Володимерима, и хотъ похватити брата своего, и мало не оутопе самъ...".

⁹ І не Святополк, як київський князь, збирає помічників, а Володимир приводить свого брата. Пор. перелік спільників під 1097 р., переважають родичі, 270Л.

¹⁰ 225-226Л.

¹¹ Маємо тільки дату битви на Треполі, під час якої загинув Ростислав Всеволодич, 221Л, день похорону взагалі не зазначений. Подібно до цього, в іншому сюжеті, про осліплення Василья, у Повісті 1097 р., що вважають пізнім твором, відсутня точна дата смерті Мстислава Святополчича, тим часом як її вміщено у лапідарній звістці 1099 р., пор. 273Л, 271-272Л. Про маркуючу ознаку точних дат: *Гимон Т. В.* Новгородское владычное летописание первой четверти XIII в. Хронология и процесс пополнения летописи (у друці). Я вдячна автору за можливість ознайомитися з працею в рукописі.

¹² У більшості випадків, коли відомі дати смерті й поховання князів, часовий проміжок між ними невеликий (ховали наступного дня). Див.: запис про смерть Всеволода Ярославича (261Л), Святополка Ізяславича (Іпат, ПСРЛ. - Т. 2. - Стп. 275, далі посилання на Іпат за схемою: 275Л), Олега Святославича (282Л). Довгий термін маркує незвичну ситуацію. Напр., вбивство Ярополка Ізяславича під Звенигородом (206Л, 22 листопада - 5 грудня), Гліба Святославича за Волоком (30 травня - 23 липня), 200Л, Новгородская первая... С. 18). Щоправда, в останньому разі дату в НПЛ внесено пізніше.

¹³ Новгородская первая... - С. 18. Слова "и Мстислава на Трьполи" відсутні у списках молодшої редакції (с. 202), проте, очевидно, читалися у протографі, оскільки опущено не тільки згадку одного з учасників, але й місце битви, а ця інформація була суттєвою, якщо не обов'язковою для подібного роду записів. Про Володимира мовчить НПЛ обох редакцій. Можливо, у НПЛ старшої редакції йдеться про старшого сина київського князя, Мстислава Святополчича. Крім того, не можна виключати переплутанку. По-перше, літописці плутали імена з коренем "слав", це явище поширене, у деяких випадках можна вказати не тільки на помилки окремих списків, а й спільну похибку протографа (напр., 475Л, вар. 14). По-друге, текстологічно можливе й перетворення Мстиславича на Мстислава, оскільки в літописах імена молодих князів могли подавати у формі "Ярославець", "Мстиславець" (зокрема, якщо у протографі було "Мстиславча", з виносним "ч").

¹⁴ *Алешковський М. Х.* "Повість временних літ" та її редакції // УІЖ. - 1967. - № 3. - С. 45-46. У "Повчанні" (249Л) Мономах пише про битву "по Святополце" (після вокняження Святополка), що підтверджує інформацію про те, що він брав участь у зіткненні "на Трьполи".

¹⁵ Напр., у 1173-1174 рр. (в описі конфлікту Андрія Боголюбського з Ростиславичами) у Лавр згадано Давида та Мстислава (365Л), а в Іпат, редактованій під час київського князювання їхнього брата Рюрика, вписано його ім'я (569-577Л); див. також зміни у переліку князів, що брали Київ у 1169 р. (пор. 354Л, 543-544Л), у паралельних сюжетах Лавр та Іпат про галицькі події 1206 р. (в Іпат відсутні Ольговичі, у Лавр додано ім'я Ярослава Всеволодича, 426-428Л, 717-718Л) та ін.

¹⁶ 249Л, "на Суль" виправляють як "на Стугне": Повесть временных лет. - СПб, 1996. - С. 525. До того ж, за "Повчанні", літописна волость Ростислава належала власне Мономаху. "И на весну посади мя отецъ в Переславлѣ передъ братьею" (пор. 219Л, 248Л, оскільки за літописом в Мономаху був лише один брат, нині прийняте тлумачення - "брати-князі". Див.: Повесть временных лет... С. 524). Згадку датують початком 1080-х рр., а у володінні Мономаха з 1078 р. був Чернігів, у "Повчанні" він виступає в походи "с черниговци", 248Л. Це місце коментували та ким чином, що Мономаху перевели з Чернігова до Переяслава, який вважається своєрідною "приступкою" до Києва. Проте на той час Чернігів був соліднішим "стоном", ніж Переяслав, і батько Мономаха Всеволод Ярославич перейшов до Києва саме з Чернігова. Крім того, у "Повчанні" не йдеться про те, що отримавши Переяслав, Мономах втратив Чернігів, з'єднання двох волостей під рукою одного князя відоме у ці часи (див. напр. 204Л). У давньоруській Пам'яті на перенесення мощів Миколая Мирлікійського також вказано, що Володимир княжував у Чернігові, а Всеволод - у Києві: *Подскальски Герхард.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.). - СПб, 1996. - С. 224. У будь-якому разі свідчення "По вчанья" суперечать ПВЛ. До речі, якщо прийняти гіпотезу про "переведення" з Чернігова у Переяслав, тоді треба шукати причини для приниження статусу Володимира.

¹⁷ "...и потомъ с Ростиславом же оу Варина вежъ взяхом", 249Л.

¹⁸ Пор. 247-251Л, 10 згадок.

¹⁹ Ще: "дѣтя старейшее", "сынъ твои хръстныи с малым братомъ своимъ", 247Л, 253Л, 254Л.

²⁰ "Посласта... брата" (Ізяслав та Всеволод, 247Л), "вдахъ брату" (Олегу Святославичу, 249Л); решта у "Посланні": "брат" (до Олега, 253Л), "никотораго же брата", "брати пожаловахъ" (розумінні "брати-князі"), "с братом твоим" (Олегу про Давида), "ели к брату" (Давид до Олега, 255Л).

²¹ Див. 247-250Л, близько 20 згадок, єдиний виняток - Мономах пише про свою дружину: "Поргева мати" (250Л), але це уточнення зроблене тому, що в його дітей були різні матері. Києво-Печерський Патерик. - К., 1991. - С. 137-138. Щоправда, вказано, що Ростислав був братом Мономаха, проте сентенції оповіді суттєво відрізняються. Григорій нібито "сниде къ Днепру по воду", а отроки Ростислава, що йшов на прощу до монастиря, "начаша ругатися ему, кыдающе словеса срамнаа". Святий, "разумъ... всьх при смерти суца" умовляв їх споконувати гріхи, і провіщував смерть від води. Розгніваний Ростислав звелів втопити праведника і відмовився взяти благословення в монастирі (на відміну від Володимира). Святий "обрътеся" у келії з каменем на шиї, а Ростислав незабаром втопився у Стугні. Щоб зрозуміти трагічну напруженість сюжету, варто порівняти його з аналогічним в афонських "Чудех архистратига Михаїла та Гавриїла" (втоплений отрок з каменем на шиї був "обретен" живим у церкві): *Pavlikianov Cyril* The Miracles of the Archangels in the Athonite Monastery of Docheiariou - a Diplomatic Edition of the Greek and Slavic Text // Palaeobulgarica / Старобългаристика. - София, 2001. - № 3. - С. 94-95.

²³ У Києво-Печерському Патерику згадано батька Мономаха Всеволода та його сина Юрія, і їхні оцінки є неодмінно позитивними. Києво-Печерський Патерик... - С. 1, 11, 58, 129, 172; 5, 12 85, 102.

²⁴ Він бажав віднайти захований у їхній печері скарб. Потім, "шумень бывъ от вина" одного з них він застрелив, мученик витяг стрілу з "утробы" і провіщував князь перед смертю "познавъ стрѣлу свою, ею же застрѣли Василиа" (ПВЛ датує цю подію 1099 р.), Києво-Печерський Патерик... - С. 168-171.

²⁵ Ехемпла були окремим жанром у латиномовній середньовічній літературі {Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (ехемпла XIII века). - М., 1989). У слов'янських текстах прийом екземпліфікації також використовувався, в тому числі у літописанні.

²⁶ Ранні етапи написання Києво-Печерського Патерика не з'ясовані. Як ціле він постав у XIII ст. і неодноразово редагувався; єдине, про що можна казати, - під час написання текстів Ростислав Всеволодич не був позитивним героєм, відомим усім без винятку давньоруським книжникам. Але вірогідно, літопис не був доступним текстом, припускається, що він не тиражувався і зберігався в одному "офіційному" екземплярі: Гимон Т. В. Для чего писали русские летописи? // Журнал "ФИПП". - М., 1998. - № 1 (2). - С. 8-16; Гимон Т. В. Ведение погодных записей в средневековой анналистике (сравнительно-историческое исследование). - М., 2001 (дисс. к.и.н.).

²⁷ Новгородская первая... - С. 16, 17. Дата народження Мономаха з'являється у списках молодшої редакції, правлених за ПВЛ. У ній, як і в ПВЛ, вказано, що Ростислав - син Всеволода // Там само. - С. 181, 191.

²⁸ Крім Ростислава у НПЛ старш. ред. можна назвати записи про народження Брячислава Святополчица (1104, 280Л, 265Л); Володимира Мстиславича (1132, 294Л), Ярослава Всеволодича (1140, 306Л), Мстислава Давидовича (1193, 679Л). Записи припадають на час правління батьків (в останньому разі - дядька) цих князичів: Святополка Ізяславича, Мстислава Володимирича, Всеволода Ольговича та Рюрика Ростиславича.

²⁹ За Тобто дружиною Ізяслава та Всеволода, 218Л. До речі, непослідовність та небажання радитися - зовсім не нейтральні деталі.

³⁰ 249Л.

³¹ На той час у половців було двоє найвпливовіших ханів - Тугоркан та Боняк. Плетнева С. А. Половцы. - М., 1990. - С. 73. "Глібова чадь", як видно з тексту, не підпорядковується Тугоркану.

³² Івакин И. М. Князь Владимир... - С. 185; Повесть временных лет... - С. 525-526.

³³ Половці тільки-но з'явилися у 1050-х рр., перші серйозні сутички з ними припадають на кінець 1060-х. Слід додати, що особа не князівського походження найчастіше ставала впливовою після 30-40 років.

³⁴ Про те, що князівський іменослов відрізнявся від імен решти людей: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях XI - начала XIII вв. // Религии мира: История и современность. 2002/Отв. ред. А. В. Назаренко. - М., 2002. - С. 36-109. Має значення те, що перші випадки появи імені Гліб у представників не князівського роду датовані XIII ст., у половців - кінцем XII ст. Див.: 545-546Л, Новгородская первая... - С. 574.

³⁵ У цей період жив іще один князь з ім'ям Гліб: Гліб Всеславич, або Гліб Меньський (згадується у 1105 р., помер у 1119 р.). Проте він був зятем Ярополка Ізяславича і традиційно підтримував Ізяславичів. У 1093 р. до того ж був живий його батько Всеслав, і він не міг ще бути головою "чади".

³⁶ Вілкул Т. Л. Даньоруське "чадь": до тлумачення терміну і поняття // УІЖ. - 1997. - № 4. - С. 68-76. Щоправда, ці іменні форми літописці застосовували в описах боярських угруповань, але стосовно князів використовувалися споріднені, напр., "Андрєвичи" 308Л; "Мстиславичи" 376Л.

³⁷ Після смерті батька дітей Святослава було вигнано з Русі: Олега заслано у Греки (на Родос, Dimnik M. The Dynasty... - Р. 157), Гліба було вбито "за Волоком" у Новгороді, Рома на вбили половці.

³⁸ Його київське князювання та смерть невідомі НПЛ старшої редакції: Новгородская первая... - С. 18 (у НПЛ молодшої редакції є повідомлення про вокняжіння, але ця частина, по 1074 р., редагована за ПВЛ; див. Новгородская первая... - С. 197-198, 201). У свою чергу, "Повчання" скоріше за все, написано близько 1100 р., див. прим. 105.

³⁹ Висоцкий С. А. Древнерусские надписи... - С. 25.

⁴⁰ Враховуючи обставини часу (грудень) і місця (Желянь), СО. Висоцький датував "мир" 1097 р., пов'язавши із спільним походом Володимира, Олега і Давида під Київ на Святополка: Висоцкий С. А. Древнерусские надписи... - С. 29-33. Б.О. Рибаків датував угоду 1104 р. (замирення після відмови Олега іти у похід на половців 1103 р.) // Рыбаков Б. А. Русские да тированные надписи XI-XIV вв. - М., 1964. - С. 16-17. Деякі обставини не дозволяють прийняти обидві дати. Під 1097 р. зафіксований мир на іншому боці Дніпра, "на Городці". Крім того, у графіті не названий Давид, а саме він після Любеча висувається на перший план серед Святославичів. Те саме стосується 1104 р., до того ж, у цей час Олег взагалі не міг бути рівноцінним партнером Святополка й Мономаха.

⁴¹ Любецький, Городецький, Ветичівський 1097, 1098, 1100 рр. на Золотчі, на Долобському 1101, 1103, 1111 рр. // Толочко О. П. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва/Київська старовина. - 1997. - № 5. - С. 163.

⁴² Після поразки "на Треполи", 221Л.

⁴³ 222Л. "Выше же си злая мясяца июля въ .23. Назаоутре же въ .24. въ святою мученику Бориса и Гльба...".

⁴⁴ 221-222Л.

- ⁴⁵ Пор.: 226Л, 249Л.
- ⁴⁶ Найпросторіші: 221-225Л, 232-234Л.
- ⁴⁷ Пор. 234Л, 270-271Л. Перехід від "апокаліптичного жаху" і стилізації під "Одкровення Мефодія Патарського" до відносин з кочовиками як зі "своїми ворогами" О.П. Толочко датує межею XI-XII ст.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. - К., 1998. - С 205.
- ⁴⁸ 271Л.
- ⁴⁹ "А я с половци на Одрьскъ воюя та Чернигову"; "и азъ шедъ с черниговци ис половци", "идохом с черниговци и с половци с Читьевичи к Мъньску, изъяхом городъ, и не оставихом оу него ни челядина, ни скотины", 247-248Л. Це відзначалося, напр., у: Костомаров Н. И. Исторические портреты. Князь Владимир Мономах // Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989. - С. 217; Dimnik M. The Dynasty... - P. 148, 190, 205; Коваленко В. П. Любецкий зъезд в истории Чернигово-Северской земли // Любецкий зъезд князей в историчной доли Киевской Руси. - Чернігів, 1997. - С 23-24.
- ⁵⁰ Вилкул Т. Л. Общие риторические ходы в древнерусских летописях и "Хронике" Галла Анонима // Славяне и их соседи. Тезисы 18 конференции. Межславянские взаимоотношения и связи. Средние века - раннее Новое время. - М., 1999. - С. 30-32. У даному випадку в ПВЛ використано ще й апокаліптичні стилізації (детальніше про це: Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.). - М., 2000. - С. 57-63), не виключено, пов'язані з хронологічним рубежем - початком сторіччя: Gippius A. A. Millennialism and Jubilee tradition in the early Russian history and historiography (у друці). Складаю подяку автору за можливість ознайомитися з працею в рукописі.
- ⁵¹ Тим, що Олег "приложил ся к половцемъ", у 1096 р. виправдовували вигнання його з Чернігівської землі. У 1094 р. київський книжник писав: "се оуже третье наведе поганые на землю Русскую, его же грѣха дабы и Богъ простилъ, занеже много хрестыанъ изгублено бысть", 226Л. Між іншим, у ПВЛ зафіксовано лише 2 напади половців під проводом Олега - 1078 та 1094 рр., перший і третій?
- ⁵² Недобрий присмак мало і свідчення про одруження його з дочкою Тугоркана після краху 1093 р., зокрема тому, що тесть не підтримував зятя - воював проти руських князів і загинув під Переяславом у 1096 р., див. 2161, 226Л (вар. "д", у Лавр випущений фрагмент), 231-232Л.
- ⁵³ 1095, 1096 рр., 228Л, 232Л.
- ⁵⁴ 239Л. "Повчання" також фіксує союз Володимира з половцями "Читьевичами".
- ⁵⁵ "И на бѣ идохом с Стополком, на Боняка за Рось", 249Л. Повідомлення датують 1096 р.: Івакин И. М. Князь Владимир... - С 195-196; Повесть временных лет... - С. 526. "Бѣ" розшифровували як "Бугъ" або зіпсоване "Богуславль", й перше тлумачення видається прийдешнім. Перевага йому віддається з філологічних міркувань: у сполученнях "оу" "у" часом губилося, таким чином "Боугъ" у рукописі могло перетворитися на "Богъ", звідси вже скоро чене "Бѣ". До того ж, "Бугъ" і за "Рось" - не протиставлені, оскільки саме через Буг половці могли дістатися до "пороських городів", напади на які фіксуються в останній третині XI ст.// Плетнева С. А. Половцы... С. 42.
- ⁵⁶ До речі, літописець обходить мовчанкою, як взагалі Давид міг потрапити у Смоленськ, волость Мономаха (див. "Повчання", 247Л, 250Л). Питання передачі смоленського столу розглядалося у: Янин В. Л. Междукняжеские отношения..., - С. 116-117 (автор свідчення "Повчання" не залучає).
- ⁵⁷ НПЛ, с 19, 202. Мстислава згадано тільки під 1097 р. Зауважимо, що у цьому записі можна припускати редагування: "йде" замість очікуваної двоїни ("идоста", Святополк та Володимир).
- ⁵⁸ Щоправда, відомості про Новгород відсутні. "И Стародубу идохом на Олга, зане ся бѣше приложилъ к половцемъ... и Смолинъску идохом, с Давыдом смирившеся" (249Л). Не так чітко це у "Посланні", хоча й там Мономах, виправдовуючись перед Олегом, спочатку згадує облогу Стародуба: "не хотехъ бо крови твоея видѣти оу Стародуба... тако въ даяла и оу Стародуба...", - а потім домовленість з Давидом: "с братом твоимъ рядилися есвъ", 254-255Л.
- ⁵⁹ Див. напр.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. - М., 1963. - С. 220-222; Янин В. Л. Новгородские посадники. - М., 1962. - С. 50-51; Кузьмин А. Г. Начальные этапы... С. 237. Підставою для такої операції є те, що у двох випадках хронологія НПЛ дійсно зміщена на один рік порівняно з ПВЛ (у повідомленні про смерть Гліба Святославича (1078/1079 р.) та битву Мстислава на Колакші (1096/1097), а у ПВЛ також переплутанка у статтях 1095-1096 рр. (див.: Алешковский М. Х. "Повість"... - С 39). Останнім часом було запропоноване інше рішення. О.В. Назаренко вважає, що вигнання Давида новгородцями відбулося наприкінці 1095 р., а поки домовлялися з Мстиславом та його батьком, сплинув час, і Мстислав прийшов у Новгород у 1096; літописці вели відлік років неповними роками, й 1095-1096 порахували за два.// Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. - М., 2001. - С. 550. Автор не навів доказів настільки неточних розрахунків. Навпаки, час князювання часто вираховується до тижня. Пор. у НПЛ: "сѣдевшѣ 4 мѣсяци", "сѣдевшу ему год, до года без недѣль", і в Списках князів: "сѣдъ льто единому и 4 мѣсяць", "сѣдъ 2 льта и мѣсяць": Новгородская первая... - С. 26, 31, 161, 470.
- ⁶⁰ Новгородская первая... - С. 161, 470.
- ⁶¹ Новгородські списки з НПЛ не інформують про князювання у Новгороді Ізяслава Ярославича, про це сповіщають не літописи, а приписка до Остромирова Євангелія: "Изяславоу же князюу тогда предръжящоу обе власти, и отца своего Ярослава, и брата своего Володимира... Киев... Новгородъ" (Остромирово Євангеліє. - М., 1843. - С. 295). Про залежність списків від літопису див. також: Янин В. Л. К вопросу о роли Синодального списка Новгородской летописи в русском летописании XV в. // Летописи и хроники. 1980. - М., 1981. - С. 160; Лихачев Д. С. "Софийский временник" и новгородский политический переворот 1136 г. // Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. - Л., 1986. - С. 167; Гиппиус

А. А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. - Вып. 6 (16). - 1997. - С. 16-17.

⁶² Передання ініціативи від князя городянам зафіксовано більш як у двох десятках випадків: Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів//УІЖ - 1998.-№ 4.- С. 70-81; Вілкул Т. Л. Новгородцы и русские князья в летописании XII в. // Russia Mediaevalis. - Т.Х. - München, 2002. - С. 34-54. Темпоральні зрушення спостерігаються, напр., в описах конфлікту Мономаха з Ярославом Святополчицем та Глібом Мінським (пор. 292Л-285Л), Андрія Боголюбського зі смоленськими Ростиславичами (365Л, 367Л), вигнання новгородцями Святослава Ольговича (307Л - Новгородская первая... - С. 26), Святослава Ростиславича (351Л-510-511Л), поведінки Романовичів у 1206 р. (717-718Л-426-427Л).

⁶³ Якийсь "половчин", ім'я котрого передане як "Кунуи" (у перекладі - "половець"), тримав "стяг" Мономаха, і Олег ніби злякався, що це прийшов Володимир, 239Л.

⁶⁴ "Посла къ Олгови, глаголя: не бѣгаи никамо же, но пошлися к братъи своеис молбою. Не лишать тя Русьскыи земли. И азъ пошлю къ отцю молится о тобѣ. Олег же обѣщася тако створити", 240Л.

⁶⁵ 252Л, у тексті двоїна. Йдеться про Мономаха та Мстислава - на початку "Послання" процитована грамота, яку Мстислав надіслав до батька.

⁶⁶ Це вже слова Мономаха, 254Л. Див. також: "не хотѣхъ бо крови твоея видѣти оу Стародуба. Но не дай ми Богъ крови от руку твоею видѣти", там само.

⁶⁷ Варто зважити на останні слова: "понеже не хочу я лиха, но добра хочу и Русьскыи земли". У цьому контексті вони є свідченням безсилля. Можна пригадати подібні промови В'ячеслава Володимирича 1151 р. про "обиды" від Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого: "Як же того всего не правили Руськие дѣла земля" (430Л), хоча очевидно, що він і не міг би позмагатися зі своїми сильнішими молодшими суперниками.

⁶⁸ Як правило, на це свідчення "Повчання" не звертають уваги. Чи не єдина спроба поєднати відомості з ПВЛ у книзі Мартина Димника видається еклектичною. Автор вважає, що були дві битви, і поразка Мстислава передувала перемозі. Як в такому разі визволився Мстислав, невідомо. Див.: Dimnik M. The Dynasty... - Р. 206-207.

⁶⁹ Між іншим, мовчання ПВЛ про захоплення Олегом князів має аналог. В одній із статей Лавр також йдеться про "изымение суждальцев и ростовцев", тоді як у полон потрапили чет веро князів (1177 р., 385Л). Можливо, у: "овы изыма, а иные расточи", вжито ту само фігуру замовчування.

⁷⁰ 254Л. Вважають, що Мстислав Володимирич бувхресником Олега: Ивакин И. М. Князь Владимир... С 206-207; Повесть временных лет... - С. 526.

⁷¹ До речі, з ранніх джерел про те, що Мстислав - і є "старейшее дѣтя новгородское", згадуване у "Повчанні" повідомляє лише Іпат редакція ПВЛ (подано дату народження Мстислава, у Лавр немає, пор. 1901-199Л).

⁷² 1097 роком відзначений початок Мстиславового літописця у НПЛ.

⁷³ 249-250Л, після повідомлення про похід до Смоленська на Давида (між ними слова "паки идохом другое с Ворониць", не зовсім зрозуміло, звідки ходили і на кого//Повесть временных лет... - С. 526; за І.М. Івакіним - топонім десь на Сулі (Князь Владимир... - С. 200), - як що слово "паки" стосується попереднього фрагменту, йдеться про другий похід на Давида).

⁷⁴ Справи, по яких Володимир Всеволодич запросив поганих, стосувалися його особисто - він пише "ко мнь", а подібні уточнення порівняно рідкісні у "Повчанні". Як правило, повідомлення у тексті задано у невизначеній формі множини, 46 повідомлень проти 25 від першої особи, причому останні зосереджені на початку нотаток про "походи і лови", та нетипові для цієї частини твору.

⁷⁵ Вірогідно, від часу смерті Володимира Ярославича, 1052, під 1057 Ізяслава як новгородського князя згадує приписка до Остромирова Євангелія.

⁷⁶ Толочко П. П. Киев и Новгород в XII - нач. XIII вв. в новгородском летописании // Великий Новгород в истории средневековой Европы. - М., 1999. - С. 171-179; Вілкул Т. Л. Новгородцы и русские князья...

⁷⁷ Після 1068-1069 рр. новгородським князем став старший син Святослава Гліб. У 1078, після повернення Ізяслава у Київ, Гліба Святославича було вбито, і у Новгороді сів Святополк. Вірогідно, вигнання Святославичів з Русі (1078-79), почате за Ізяслава й завершене за Всеволода, було досягнуте за рахунок союзу Всеволода й Ізяславичів, і Святополк залишився на цей час у Новгороді. Однак після смерті його брата Ярополка (котрий "заратися" із Всеволодом, 1085) у 1088 р. літопис повідомляє: "йде Святополк из Новгорода к Турову жити" (в Іпат "на княженьє", 207Л, 199Л). О.В. Назаренко вважає, що Святополк тримав обидва князів (Древняя Русь на международных путях... - С. 549-551), але доказів цього не наводять. Мовчання літописів не показове, НПЛ, напр., оминає переміщення князів у Новгороді по смерті Ростислава Володимирича, ПВЛ також освітлює далеко не всі етапи.

⁷⁸ Напр., у ПВЛ Гліб вперше як новгородський князь з'являється у 1071 р. (180-181Л), у НПЛ - у місцевих новгородських додатках до стислого викладу загальноруського зводу в 1069 р. (Новгородская первая... - С. 23). Ще взимку 1068 р. (1067/1068) Гліб міряв "море по льду" в Тмутаракані (Рыбаков Б. А. Русские датированные... - С. 19). Отже, дуже важливий перерозподіл сил у ПВЛ замовчується. Про це: Ивакин И. М. Князь Владимир... - С. 150. Не артикульована заміна Гліба Святополком. ПВЛ повідомляє: "В се же лето оубынь бысть Гльбъ сынъ Святославль в Заволочии... его же тело положено бысть Черниговъ за Спасомъ мѣсяца июля 23 днь. Съдѣащю Святополку в него мѣсто Новѣгородъ...". У НПЛ зміщено дату вбивства: 30 травня 1079 р., так що подія припадає вже на київське князювання Всеволода. У Патаріку смерть Гліба згадується в чуді Микити Затворника (Києво-Печерський Патерик... - С. 126). Микита повідомляє Ізяслава, що "днесъ" Глеб убит, і можна посилати Святополка у Новгород. Тим часом у "Повчанні" "Святополкъ йде Новугороду" "на другую зиму" по смерті Святослава, 1077/78 гг. (247Л). Ця подія, очевидно, передуює смерті Гліба і пов'язана із нею. З

цієї ж серії, вірогідно, і той факт, що після залишення Святополком Новгорода у 1088 р. не сказано, хто сів у Новгороді, що у заповіті Ярослава 1054 р. також немає нічого про Новгород тощо.

⁷⁹ Вважається, що у НПЛ до "конспекту" загальноруського зводу додано записи Мстислава Володимирича, припускали навіть, що початок НПЛ веде від зводу Мстислава, огляд див. у: *Гиппиус А. А.* К истории сложения... - С. 40.

⁸⁰ "Побьди Мьстислав с новгородци Ольга на Кулацьскъ... и Книну чядь избиши", Новгорода первая... - С. 19 (у НПЛ молодшої редакції "Илькину чадъ", там само. С. 202).

⁸¹ Загалом, втім підтверджуючи повідомлення НПЛ про новгородське князювання Давида. Як уже відзначалося, Мстислав ще у 1096 р. не був новгородським князем; не вписується в жодні схеми і запис про перепоховання Ізяслава Володимирича у новгородській Софії (курського й ростовського князя кладуть не у його волості, не в Суздалі і не у батьківському Переяславі, а у володінні брата).

⁸² Давид та Олег надто часто виступають поодиночі. Лише Олег: 1104 (280Л), 1107 (282Л), 1113 (276Л); лише Давид: 1103 (277Л), 1110 (284Л) - 1111 (289Л), 1112 (289Л). Ту саму карту ми знаходимо у "Повчанні": "на Донь с Стополком и с Давыдомъ"; "ко Ромну идох со Олгомъ и з дьтми" (250Л). В "Уставі Мономаха" згадано тільки "Ольгова мужа" (Пам'ятники русского права. - Вып. 2. - М., 1952. - С. 135-136); союз Святополка і Давида (а не обох Святославичів) засвідчує Києво-Печерський Патерик (див. нижче). Іще одне: удвох випадках братів було "поседнано" за допомогою редакторської обробки. За ПВЛ, у 1107 р. у похід на половців ходили Мономах та Олег, вони ж одружили своїх синів на половчанках, однак в одному з трьох повідомлень згадано і Давида, 282-283Л. Аналогічно, у 1115 р. читаємо: "яко отець мои знаменаль", а йдеться про спередання з Мономахом Давида та Олега, 281Л. Також дуже важливо, що безпосередньо після вокняження Мономаха у Києві (1113 р.) зафіксований похід Володимиром з Олегом "к Выреви" (276Л), - до межі між володіннями Олега та Давида (це зауважив Мартин Димник (The Dynasty... - Р. 272-273)).

⁸³ Вважалося, що старшим був Давид. Мартин Димник на підставі аналізу ктиторовського портрета в Ізборнику Святослава 1073 р. довів, що старшим слід вважати Олега (The Dynasty... - Р. 38-40).

⁸⁴ До речі, у "Посланні" відчутні виправдовувальні інтонації: "с братом твоимъ райдилися есвь, а не поможесть рядитися бес тебе, и не створила есвь лиха ничтоже, ни (но?) рекла есвь: ели к брату, дондеже уладимся" (254-255Л). Щодо стародубського епізоду Мономах пише: "такъ въ даяла и оу Стародуба, милкусяюча по тобъ, отчину твою" (254Л, за ПВЛ, можна пригадати, що Святополк із Мономахом відправили Олега до Давида у Смоленськ, що не був "отчиною" Святославичів).

⁸⁵ "Идохъ ... Переяславлю... и съдхъ в Переяславли 3 лета и 3 зимы и с дружиною своєю, и многы бды прияхом от рати и от голода", 249Л. Коментуючи це місце, справедливо відзначали, що у Переяславі він князував не менш як 18 років, і ламентативні приводи "рати та голоду" виглядають незрозумілими (Повесть временных лет... - С. 526). Усе, однак, стає на свої місце, якщо врахувати, що Мономах князував тільки у Переяславі, втративши обшири Чернігівської землі та Смоленськ. Інший князь, Ізяслав Давидович, у ситуації, коли йому загрожувала втрата Києва, вжив аналогічний вислів: "В половци не могу йти, а оу Выри не могу голодомъ мерети" (1160 р., 5171).

⁸⁶ І цій події передуює прихід до Мономаха половців-Читієвичів (й, припустимо, домовленість з Олегом). Повернення Олегові Чернігова і відхід у Переяслав датовано липнем 1094 р. Враховуючи, що Мономах пише "3 лета и 3 зимы", починаючи з літа, отримуємо: л. 1094 - з. 1094/5 - л. 1095 - з. 1095/6 - л. 1096 - з. 1096/7. Отже, у Переяславі Мономах сидів десь до лютого-березня 1097. "Переяславський період" у "Повчанні" охоплює: похід "за Римов", "избиение Итларевои чади", похід на Олега на Стародуб, на половців на Буг, до Смоленська на Давида, іще один похід "с Воронице", прибуття до Мономаха торків і Читієвичів. Деякі з них наведені у ПВЛ у іншій послідовності, але саме під 1095-1096 рр.

⁸⁷ Князі вирішили: "да... отселе ймемся в единое сердце... и ради быша людье все, токмо дьяволь печальнь бяше о любви сей", 257Л.

⁸⁸ Новгородская первая... - С. 19, 202. Зміщення - на рік, як і в записі про смерть Гліба Святославича.

⁸⁹ Див. напр.: *Бережков Н. Г.* Хронология... - С. 217, 220, 222. Втім, як відзначалося, темпоральні зміщення - один з прийомів літописців, тому таке пояснення залишається гіпотетичним.

⁹⁰ Так 257Л, так само у Радзивілівському, Академічному та Іпат списках, тільки у Хлебниковському "Святославли" (2311, вар. 9, натомість читається "Ізяславъ", тобто, форми змінено місцями; крім того, у списках Іпат групи варіант "Святополку"). У Лавр наведено кон'єктуру О. О. Шахматова за Воскресенським літописом XVI ст. (275Л вар. "а", "Ізяславле, Всеволоже, Святославле", точно так у Московському зводі к. XV ст., ПСРЛ. - Т. 25. - С. 19), проте спільне читання списків обох редакцій їй суперечить. Ймовірно, місце було зіпсоване у протографі Іпат і Лавр. Між іншим, якщо це так, це мусить означати, що його не зрозумів уже редактор ПВЛ (до розходження списків Іпат і Лавр групи), і що цей фрагмент читався вже у протографі, а не був внесений після вокняження у Києві Мономаха.

⁹¹ Про рішення Любецького з'їзду як вихідний пункт у реконструкції системи міжкнязівських взаємин існує велика література, останні праці: *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 35-46; *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. - С. 230-235; *Tolochko Oleksiy.* All the happy families... The Rurikids in the 11th century// The Neighbours of Poland in the 11th Century. - Warsaw, 2002.

⁹² Скоріше за все, у такий спосіб проводилася думка, що вони не є непорушними і спадковими (якщо Всеволод дав, інший київський князь чи князі можуть забрати).

⁹³ Не вказано міст і волостей, тому літописець і сприйняв "Володимиръ" як прикметник, а "Святославъ" як ім'я князя. До речі, в інших фрагментах ПВЛ за Києвом йшов Чернігів та Пе-

реяслав. Ще одна вказівка на ймовірні переробки у цьому місці - Мономах поставлено перед Святославичами, що дозволяє припускати, навіщо вилучено назви міст, адже Чернігів був однозначно старшим від Переяслава. Як правило, звертають увагу на те, що у ПВЛ не вказано, як розподілили між собою землю Святославичі, історики сперечаються з приводу того, чи то Олег отримав частку Чернігівської землі, чи Давид з Олегом обидва сиділи у Чернігові. Останні праці: *Зайцев А. К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С. 109; *Dimnik M.* The Dynasty... - Р. 246-247, 258; *Котляр М. Ф.* До проблеми утворення... - С. 55-60; *Коваленко В. П.* Любецький з'їзд... - С. 28-29. Однак у цьому місці взагалі немає згадки про Чернігів, тобто інформативна лакуна набагато помітніша.

⁹⁴ На 1097 р. у Новгороді, мабуть, вже сидів Мстислав і дуже ймовірно, що це питання залишилося поза кадром небезпідставно.

⁹⁵ Інше можливе рішення: що цей договір мав дещо інше значення, і насправді врегулював передачу Києва у володіння Ізяславичів, див. напр.: *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси... - С. 39.

⁹⁶ Повість дублює статті 1098-1100 рр., припускається, що її створено за дорученням Мономаха після 1112 р. Літературу див.: Словарь книжников и книжностей Древней Руси. - Вып. 1. - Л., 1987. - С. 92.

⁹⁷ "Да аще кто отсель на кого будет, то на того будем вси, и крѣст честный", 257Л.

⁹⁸ У війську Святополка перебував син Давида Святоша.

⁹⁹ ПВЛ повідомляє, що Володар "затворися" у місті зі своїми людьми. Це була тактика союзнників: один зачинявся, другий приходив на допомогу. ПВЛ не пише, що робили Ростиславичі після поразки угорського війська, приведенного, між іншим, з метою позбавити їх волості.

¹⁰⁰ "... и посади жену свою оу Володаря", 270Л.

¹⁰¹ Літописець пише про якісь приятні стосунки між Васильком та Володимиром, а Василько запевняє, що його воєнні (sic!) приготування не мали на меті лихого і не зачіпали Святополка.

¹⁰² 249-250Л.

¹⁰³ Двоїна, тобто обох Ростиславичів, Володаря та Василька.

¹⁰⁴ 241Л.

¹⁰⁵ "и потомъ паки идохом к Ростову на зиму, и по 3 зимы ходихом Смолинску, и се ныне йду Ростову", 250Л. Це припускається тими, хто вважає, що твір Мономаха написаний у два прийоми: спочатку його доведено до 1099 (1100, 1101) р., а згодом доповнено записами 1100-1117 рр. Огляд літератури див. у: Повесть временных лет... - С. 515-516; див. також: *Ивакин И. М.* Князь Владимир... - С. 172 (вчений підтримує пізню дату "Повчання"), *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 99; *Орлов А. С.* Владимир Мономах... - С. 147; *Подкальски Герхард.* Христианство... - С. 351-355. Написання "Повчання" неодноразово передатоване (1117, 1123), проте прихильники пізньої дати так і не змогли пояснити певні особливості цього твору, зокрема. 1) Страшний жаль за Черніговом, якого вже не могло бути після 1113 р. у київського князя. Мономах просторо описує, як він залишав Чернігів у 1094 р., 249Л. Й повертається до чернігівської теми після записів про події 1101-1117 рр., 250-251Л. 2) Повернення до чернігівських подій, яке свідчить, вірогідно, про інтерпольований характер записів 1101-1117 рр. 3) Тенденційне освітлення взаємин з Ярополком Ізяславичем виправлене лише за часів князювання у Києві його брата Святополка. Пор. звістки ПВЛ про заходи проти Ярополка 1085 р., і "Повчання" про виключно дружні стосунки з ним Мономаха, 205Л, 248-249Л (це відзначав вже *И. М. Ивакин*. Князь Владимир... - С. 172). 4) У "Повчанні" не зафіксовано поразку Святополка і убивство його тестя Тугоркана 1096 р., хоча бій стався під Переяславом, а Мономах був переяславським князем. Мовчання про осліплення Василька, несумісне з емоційними промовами до князівської "братії", також пояснюється лише не обхідністю щось приховувати.

¹⁰⁶ Якщо відраховувати від відомих з літописів подій, йдеться про Ветичівський з'їзд і ці зимівлі припадають на 1097-1100/1101 рр. Тоді Мономах не тільки оминає історію Василька, а й намагається створити враження, що він відійшов від політики і займався домашніми справами.

¹⁰⁷ ПВЛ повідомляє, що він не лише погодився з урізанням волості Ростиславичів та позбавленням волості Давида Ігоровича, а навіть був організатором цього. Проте у цьому випадку літописець намагається змалювати Мономаха впливовою особою, й невідомо, чи залежали від нього ці питання.

¹⁰⁸ Пор.: "...ни креста переступити. Повідомлення намагалися узгодити, вважаючи, що у "Повчанні" та ПВЛ описано рознесені у часі події: похід Святополка 1099 р. та з'їзд у Ветичах 1100 р. Проте ініціативу вигнання Ростиславичів 1099 р. ПВЛ приписує Святополку, рішення ж багатьох князів щодо їхніх західних сусідів наводиться тільки одне (1100 р., 273-274Л). Тут в літописі присутні точні дати, нехарактерні для редактора ПВЛ, що імовірно, вказує на наявність записів вже у протографі.

¹⁰⁹ Слово 31, "О Прохоръ черноризци"//Киево-Печерський Патерик... - С. 151-154.

¹¹⁰ Слово 33, "О преподобныхъ отецъ святыхъ Феодоръ и Василии"//Там само.-С. 168-170.

¹¹¹ "Много насилия людемъ сътвори Святополкъ, домы бо силным до основания без вины искоренивъ... Сего ради попусти Господь поганім силу имѣти надъ нимъ, и быша брани многи от половець... и усобица бысть... и гладъ крыпокъ"//Там само. - С. 149.

¹¹² Див. вище. прим. 24. Жадібність і несправедливість - найнеприємніші риси у князів, і завдяки літературному хисту давньоруських книжників вони надмір проявилися у родині Святополка. Оцінки князівської щедрості - скупості, "правди" - несправедливості див., напр.: 198-199Л, 217Л, 530Л, 436-437Л, 703Л; у "Повчанні" 245Л, 246Л, 250Л, 252Л.

¹¹³ Іменна символіка, сприяння "власних" святих - річ, до якої уява середньовічної людини була дуже вразлива. До речі, подібну до цього символічну форму використано у ПВЛ, Мстислав ніби переміг Олега на Колакші у день св. Феодора.

¹¹⁴ Конструкція фрази дозволяє припускати, що пояснювальне доповнення "и про Василькову... Игоревича" є пізньою інтерполяцією. Що текст в цьому місці піддано редагуванню, засвідчується згадкою Галича замість Тербовлі, а також недоречністю (почали рать з осліпленим через сліпоту).

¹¹⁵ Варто пригадати, що союз Святополка та Давида у ПВЛ завуальований, лише в Патерику пишеться про це відверто. У ПВЛ Святополкові активно допомагає не Давид особисто, а його син Святоша, зять Святополка. До речі, заміщення батька сином, один з наративних прийомів, що проявився напр., у сюжеті ПВЛ 1069 р., коли Мстислав Ізяславич "показнив" десятки киян і це не закинули його батькові (202Л); у Патерику в сцені мучеництва св. Василія (Святополк ніби перебував у той час у Турові, а отже, відповідальність лягала на Мстислава Святополчича//Києво-Печерський Патерик... - С. 169).

¹¹⁶ "...сына его два, и Ярополчича два, и Святоша, сынъ Давыдовъ Святославича (зять Святополка. - Г. В.)", 270Л.

¹¹⁷ До речі, такий прийом - перекидання відповідальності з дійсного винуватця на другу рядну дійову особу - відомий з літопису. Так робить, напр., укладач Іпат в описі вбивства Ігоря Ольговича (1147 р.), див.: *Толочко П. П.* Історичні портрети. - К., 1990. - С. 119-121.

¹¹⁸ Саме таке значення мали слова: "ты собъ, а мы собъ".

¹¹⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 100; *Котляр М. Ф.* До проблеми утворення...-С. 55-60.

120 262-265Л, 273Л (1097 р. у "Повісті") або 1098 р. у статті, де продубльоване це повідомлення.

¹²¹ 1100 р. "мѣсяца августа во 10 день", 273Л. На цьому з'їзді Давид Ігоревич ще не був присутнім, його покликали пізніше, через 20 днів.

¹²² Здається неймовірним, щоб сили волинського, тербовельського та перемишльського князів хай за допомогою половців, успішно протистояли війську більшої частини Русі: Святополка, його дітей, племінників, Давида Святославича з родиною та угорців. А вони таки протистояли: Мстислава Святополчича було вбито, угорців розбито. Обидві події ПВЛ датує 1099 р., угорські хроніки крах війська короля вписують під 1100 р. (за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 97).

¹²³ 100 Давидових дружинників і 300 половців нібито перемогли армію угорського короля у 100 тис. воїнів, і при тому загинуло 40 тисяч угорців, 271Л. Применшення своїх сил і перебільшення кількості переможених - літописний стереотип, що вказує на позитивну оцінку літописцем героїв оповіді. Напр., під 1069 р. "одоле Святославъ в трех тысячахъ, а половецъ бѣ 12 тысячь" (172Л); у 1169 р. Михалко б'ється з 7-ма тисячами половців, маючи 100 перяславців і півтори тисячі берендіїв (359Л). У НПЛ під 1169 р. повідомляється про битву суждальців з новгородцями: "Быше новгородъць 400, а суждальць 7000, и пособи Богъ новгородцемъ, и паде ихъ 300 и 1000, а новгородъць 15 мужъ" (С. 33).

¹²⁴ Притому ПВЛ намагається створити враження, нібито Давид був полишений напризволяще ляхами, і через своє злодіяння позбавлений підтримки руських князів. Між іншим, не вдачі Давида типологічно схожі з "невдачами" Олега у ПВЛ 1096 р.

¹²⁵ Варто вказати ще на одну можливість. О. В. Назаренко припускає, що на початку XII ст. Ростиславичі уклали якусь угоду з грецьким імператором (є відомості про шлюб Володаревни з Олексиничем 1104 р., пізніше, як доводить дослідник, Володимирка Володаревича названо "васалом", а не "союзником" імператора). Проте, чи втручалася "велика політика" у справи кінця XI ст. - невідомо: *Назаренко А. В.* Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. - М., 1999. - С. 176-177.

¹²⁶ *Толочко О. П.* *Толочко П. П.* Київська Русь... - С. 117.

¹²⁷ А якщо вірною є інтерпретація Любеча як домовленості про володіння Києвом, існувала ще й київська.

¹²⁸ Про моралізацію як необхідний компонент викладу у джерелах хронікального типу див. напр. White Hayden The Value of Narrativity in the Representation of Reality // White Hayden The Content of the Form: Narrative Discours and Historical Representation.- Baltimore, 1987. - P. 19-25.

¹²⁹ Як помічено, більшість істориків (в тому числі автор цієї статті) не приймає радикального постмодерністського положення щодо принципової непрозорості тексту: Olabari Ignasio "New" New History: a Long Durie Structure // History and Theory.- Vol. 3-4.-1995. №1.- P. 2-29.

130 Огляд проблеми історичного наративу й літератури див. у: White Hayden The Content of the Form...; *Berkhofer Robert F.* Beyond the Great Story. History as Text and Discourse. - Cambridge and London, 1995. Дослідження наративного конструювання у ПВЛ див.: *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь.

Резюме

На основі джерелознавчого аналізу «Повісті временних літ» і додаткових до неї текстів у статті здійснено спробу реконструкції біографії князя Володимира Мономаха на хронологічному відтинку 1093-1100/1101 pp.

The attempt to reconstruct the biography of prince Volodymyr Monomakh on the chronological interval from 1093 to 1100/1101, that is based on the source study analysis of the «Chronicle of the Bygone Years» and related to it sources, is made in the article.